

Mihne Sonrasında Ehl-i Hadîs Muhitinde Fıkıh: Ebû Bekir El-Hallâl, İbn Huzeyme ve İbnü'l-Münzir

Halil EFE¹

Öz: İslâm düşünce tarihinin dönüm noktalarından biri de hiç şüphesiz Mihne'dir. Mihne, "Kur'ân'ın yaratılmış olduğu (*halku'l-Kur'ân*)" görüşünün, Abbâsî halifesi Me'mûn ile iki halefi tarafından bilhassa ehl-i hadîse mensup âlimlere dikte edilmesini ve bu görüşü kabul etmeleri için onlara uygulanan baskıları ifade eder. Me'mûn, Mihne vasıtasıyla, dinin bilgi ve hüküm kaynaklarına vâkıf ve ilmî olarak onları yorumlama yetkinliğine sahip hadis ve fıkıh bilginlerinin nüfûzunu kırmayı ve halifenin dinî otoritesini artırmayı amaçlamıştır. Ehl-i hadîs âlimlerin ekseriyeti, tehdit edildikleri veya bilfiil maruz kaldıkları baskı ve eziyet karşısında halku'l-Kur'ân görüşünü ikrar etmek durumunda kalırken, seçkin muhaddis Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) buna karşı çıkmıştır. İbn Hanbel'e göre, dinî bilgi ve hükümlerin asıl kaynağı "nakil"dir; naslar ile ilk Müslüman nesillerin görüş ve uygulamalarıdır (*eser*). Bu kaynaklarda bulunmayan ve onlarla irtibatlı bir şekilde sırf akla dayalı olarak vazedilen görüş ve değerlendirmeler (*re'ÿ*) ise muteber değildir. O, bu türden bir görüş saydığı halku'l-Kur'ân'ı reddederken dinî bilgi ve hükümlerin meşrû ve muteber kaynakları olarak nas ve eser vurgulamıştır. İbn Hanbel'in Mihne sürecinde kararlı ve güçlü bir şekilde vurguladığı bu husus, diğer İslâmî ilimler gibi, fıkıh düşüncesini de fark edilir biçimde etkilemiştir. Hâkim ve yaygın bir olgu olarak bir müctehidin ictihad yöntemini ve fikhî görüşlerini esas almak suretiyle bir fıkıh mezhebi bünyesinde yürütülen fıkıh çalışmaları, hadis rivayetlerini fikhî istidlâl süreçlerinde ve fıkıh metinlerinde belirgin bir şekilde öne çıkarıp görünür kılacak; fakih mensubu bulunduğu fıkıh çevresinde ortaya konmuş birikimin hadisle irtibatını ispat ve tahkim etmeye çalışacaktır. Ehl-i hadis ise, hadis ve eser rivayetleri çerçevesinde bir fikhin mümkün olduğunu gösteren eserler telif edecektir. Bu makale, bahse konu gelişmenin ehl-i hadîs muhitindeki tezahürlerini, İbn Hanbel'in ictihad yöntemini ve fikhî görüşlerini benimseyen Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) ile "mutlak ictihad" faaliyetinde bulunmuş olan İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) fikhî mesailerini çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mihne, Ahmed b. Hanbel, Hanbelî Mezhebi, Ebû Bekir el-Hallâl, İbn Huzeyme, İbnü'l-Münzir.

Fiqh in the Neighborhood of Ahl al-Ḥadīth after the Miḥna: Abū Bakr al-Khallāl, Ibn Kḥuzayma and Ibn al-Mundhir

Abstract: One of the turning points in the history of Islamic thought is *Miḥna*. *Miḥna* refers to the 'Abbāsīd caliph al-Ma'mūn and his two immediate successors' dictation of the view that the *Ḳur'ān* had been created (*khalk al-Ḳur'ān*), especially to the scholars of ahl al-ḥadīth, and the pressure exerted on them to accept this view. In order to increase his religious authority, al-Ma'mūn, through the *Miḥna*, aimed to break the influence of ḥadīth and fiqh scholars, who were familiar with the sources of religious knowledge and rulings and had the authority to interpret

¹ Dr., Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, TÜRKİYE, efehalil@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3509-3078

Articles in Theosophia are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

them based on their religious knowledge. While the majority of ahl al-ḥadīth scholars were forced to accept the view of *khalk al-Kur'ân* in the face of pressure and persecution to which they were threatened or actually subjected, the outstanding muḥaddith Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855) opposed it. According to Ibn Ḥanbal, the main source of religious knowledge and rulings is “transmission (*naql*)”, i.e., the fundamental texts (*naṣṣ* pl. *nuṣūṣ*) and the opinions and practices of the first Muslim generations (*athar* pl. *āthār*). Personal opinions and evaluations (*ra'y*) that are not found in these sources and are based solely on reason without any connection to them (*naṣṣ* and *athar*) are not valid. He rejected this kind of opinion, which he considered to be a view of this kind, and emphasized *naṣṣ* and *athar* as the legitimate and authoritative sources of religious knowledge and rulings. This point, which Ibn Hanbal emphasized steadfastly and strongly during the Miḥna, had a noticeable impact on fiḥ as well as other Islamic sciences. As a dominant and widespread phenomenon, fiḥ studies conducted within a school of law that is based on a particular muḍjtahid's method of idjtiḥād and his fiḥ opinions would make ḥadīth narrations prominent and visible in the processes of legal reasoning and in the style of composing fiḥ works, and the jurist would try to prove and justify the connection of the accumulated knowledge of his school of law with ḥadīth. Ahl al-ḥadīth, on the other hand, would compose works that demonstrated the possibility of a fiḥ within the framework of ḥadīth and *athar*. This article aims to examine the effects and reflections of this development in the ahl al-ḥadīth milieu within the framework of the jurisprudential work of Abū Bakr al-Kḥallâl (d. 311/923), who adopted Ibn Ḥanbal's method of idjtiḥād and jurisprudential views, and Ibn Kḥuzayma (d. 311/924) and Ibn al-Mundḥir (d. 318/930), who practiced “absolute idjtiḥād”.

Keywords: Miḥna, Ahl al-Ḥadīth, Aḥmad b. Ḥanbal, The Ḥanbalī School of Law, Abū Bakr al-Kḥallâl, Ibn Kḥuzayma, Ibn al-Mundḥir.

Giriş

Salâbeti ve dik duruşu ile Mihne'nin başarısızlığa uğramasında en büyük payın sahibi olan İbn Hanbel'in “nakl”i esas alan, sünneti / hadisi vurgulayan ve selef âlimlerinin görüşlerine (*eser*) değer veren ilim anlayışı, Mihne'de halku'l-Kur'ân meselesinde giriştiği tartışmalar ve maruz kaldığı baskıların da etkisiyle nihai olarak şekillenip istikrar buldu. İbn Hanbel'in Mihne'de canı pahasına savunduğu hadis ve esere dayalı ilim anlayışı, takip eden zaman diliminde İslâmî ilimlere muhtelif şekillerde tesir etti.² Fıkıh söz konusu olduğunda bu tesir, başlıca iki şekilde kendini gösterdi: **i.** Farklı fıkıh çevreleri ve anlayışları, ictihad ve istidlâl süreçleri ile fıkıh eserlerinin yazım tarzı ve üslûbunda hadise daha belirgin bir şekilde atıfta bulundular ve yer verdiler. **ii.** Fakihler, mensup oldukları fıkıh çevrelerinde ortaya konan fikhî birikimin hadislerle irtibatını göstermeyi ve vurgulamayı, seleflerinin istidlâl ettikleri hadislerin sıhhatini veya kuvvetini ispat etmeyi amaçladılar. Bu dönemde fikhî faaliyete hâkim olan tavır ve karakteri, bir fıkıh geleneğine aidiyeti anlatan “intisap” terimiyle ifade etmek mümkündür. Zira h. II. asrın sonu ile III. asrın ortaları arasına tarihlenebilecek zaman diliminde görüşleri, ictihad anlayışları ve eserleri esas alınan bazı müctehidlerin etrafında fıkıh halkaları ve mezhepleri teşekkül etmeye başlamıştı. İşte Mihne sonrasında, re'y karşıtı olarak hadisi ve seleften tevarüs edilen ilmî birikimi esas alan ve bunlara dayalı bir fıkıh anlayışını savunan -İbn Hanbel'in öncülük ettiği- yaklaşım, bir müctehidin fikhî görüşlerini ve ictihad anlayışını merkeze alan fikhî faaliyette ve onun semeresi fûrû fıkıh metinlerinin telif tarzı ve üslûbunda belli ölçüde bir

² Mihne hadisesinin tarih, akîde, hadis, tefsir ve mezhepler tarihi üzerindeki etkilerine dair değerlendirmeler için bk. M. Mahfuz Söylemez (ed.), *İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

değişikliğe yol açmış görünmektedir. Diğer bir anlatımla, Mihne sonrasında yükselen sünnet / hadis vurgusu, mezhep imamı hüviyetini haiz müctehidlerin fikhî mesaisi üzerinde yoğunlaşan fıkıh çalışmalarını, h. III. asrın ikinci yarısında hadisin yanı sıra selevin birikimine de ağırlıklı bir şekilde yer veren daha köklü bir perspektife kavuşturma gayretlerinde³ etkili olmuştur. Şâfiî fıkıh tarihinde “Dört Muhammed” olarak bilinen, ancak daha isabetli bir değerlendirmeye, ehl-i hadîs çevresinin ictihad yetkinliğine sahip önemli isimleri arasında sayılan Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/923), Muhammed b. İshak b. Huzeyme ve Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir’in, bir mezhep veya müctehidin fikhından bağımsız, herhangi bir mezhep yahut müctehidin fikhî ile açık ve kuvvetli bağlarla irtibatlandırılmayan, esasen hadis ve âsâra dayanan müstakil bir fıkıh anlayışıyla ortaya koydukları eserler, bahse konu çabanın örnekleri kabul edilebilir.⁴ Aynı dönemde, hadis ve eseri merkeze alan bu tavrın Hanefî çevredeki tezahürü ise Mısırlı fakih Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin (ö. 321/933) “ihtilâfü’l-hadîs”i konu edinen mesaisi ve eserleridir.

Öte yandan, Mihne sürecinde, nasla irtibatsız bulduğu akla dayalı bir anlayış karşısında nakli / hadisi savunan tavrı ile büyük bir itibar kazanmış olan İbn Hanbel’in, kendisine sorulan fikhî meselelere cevap olmak üzere hadis ve eser rivayetlerine dayalı bir şekilde ortaya koyduğu görüşleri (*mesâil*) öğrencileri tarafından tedvin edilmişti. Onların kayıt ve muhafazayı amaçlayan bu mesaisini, sonraki nesilde Hallâl daha ileri bir safhaya taşıdı. O, öncelikle İbn Hanbel’in dağınık bir halde bulunan mesailini, onun muhtelif beldelerde bulunan öğrencileriyle görüşerek derledi ve *el-Câmi’* ismiyle bilinen hacimli bir derlemede bir araya getirdi. Hallâl’in İbn Hanbel’in mesailini konu edinen mesaisi, bir derleme faaliyetinin ötesinde hususiyetler taşıyordu. O, bu mesaili tasnif ve tertip etti. Tutarlı bir fıkıh doktrini oluşturmak üzere onları eleştirel bir incelemeye, bir sıhhat ve geçerlilik değerlendirmesine tabi tuttu. Ayrıca İbn Hanbel’in *ashâbını* tespit eden bir tabakat eseri kaleme aldı. Hallâl, bütün bu çalışmalarıyla, İbn Hanbel’in fikhî görüşlerine dayanan bir doktrinin teşekkülünde ilk ve belirleyici mesainin sahibi olarak temayüz etmiştir.

Hallâl’in -İbn Hanbel’in fikhî görüşlerini tedvin ve değerlendirmeye hasrettiği- fikhî mesaisi ve eseri, “Dört Muhammed” ve Tahâvî’nin fikhî mesai ve eserleriyle karşılaştırıldığında şu hususlar tespit edilmektedir: Her biri Hallâl’in çağdaşı olan Mervezî, Taberî ve Tahâvî’nin fikhî tavırları ve eserleri amaç, mahiyet ve muhtevaları itibarıyla farklı hususiyetlere sahiptir. Her şeyden önce müstakil birer müctehid olan ilk iki isimden Mervezî, fûrû fıkha dair, kendi görüşlerini merkeze alarak mesailini bizzat belirlediği bir eser telif etmemiş, ancak değerlendirme, tercih ve görüşlerini zaman zaman açıklamış olsa da esasen müctehidler arasındaki ihtilafları derlemeyi amaçladığı *İhtilâfü’l-fukahâ* isimli bir eser kaleme almıştır.⁵ Benzer şekilde, mezhep sahibi müctehidlerin görüşlerini kaydettiği, Mervezî’ninki ile aynı isme sahip bir eser⁶ telif etmiş olan Taberî ise, fıkıh

³ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 365.

⁴ Eserleri bağlamında “Dört Muhammed”in fıkıh anlayışları ve Şâfiî ile münasebetleri hakkında bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 319-393.

⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *İhtilâfü’l-ulemâ*, thk. Subhî Sâmerî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1405/1985).

⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *İhtilâfü’l-fukahâ*, nşr. Friedrich Kern (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1420/1999).

doktrinini günümüze ulaşmayan *el-Latîf*, *el-Hafîf* ve *el-Basît* isimli eserlerinde⁷ açıklamıştır. Bu iki müctehidin *İhtilâfî'l-fukahâ* isimli eserleri, şu hususiyetleriyle Hallâl'in eserinden ayrılır: Mervezî ve Taberî, herhangi bir müctehid veya mezhebin görüşlerini esas almadıklarından⁸ onların *İhtilâfî'l-fukahâ*'ları mezhebî bir aidiyet ve kayıttan azadedir. Bu eserler, bir fıkah doktrini vazetmek üzere telif edilmiş birer fûrû fıkah metni de olmayıp, farklı bir fikhî-edebe türün, "ihtilâf" literatürünün özelliklerini taşır. Taberî'nin zikredilen üç eseri ise, günümüze ulaşmadığından mukayeseli bir tetkike imkân vermemektedir. Mısırlı Hanefî fakih Tahâvî'nin hadisler arasındaki ihtilafları incelediği *Me'âni'l-âsâr* ve *Müşkilü'l-âsâr* isimli eserleri, Hanefî müctehidlerin görüşlerinin, diğer bir ifadeyle Hanefî fıkah doktrininin hadis ve *eserden* delillerini tespit edip onların sıhhatini ispat etmeye çalışması⁹, yukarıda tasvir edilen Mihne sonrası dönemin ilmî gelişme ve şartlarını yansıtması bakımından anlamlı ve önemli olmakla birlikte ehl-i hadîsin ilim ve fıkah anlayışının dışında, farklı bir fıkah anlayışı (re'y) ve saikin verimi olması sebebiyle ilgi alanımızın dışında kalmaktadır.¹⁰ Tahâvî, diğer iki eserinde, Hanefî fikhının ilk el kitabı olan *el-Muhtasar*'da Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî'nin (ö. 189/805) görüşlerini delilsiz bir şekilde kaydederken¹¹, *İhtilâfî'l-ulemâ* isimli eserinde Hanefî müctehidler ile İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765), Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hasan b. Sâlih b. Hay (ö. 168/784-85), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi fakihlerin görüşlerini inceler.¹²

Özellikle fikhî nitelikteki eserleri bağlamında Hallâl ile ehl-i hadîsin iki önemli ismi İbn Huzeyme ve İbnü'l-Münzir'in fikhî faaliyetlerinin mukayeseli bir şekilde incelenmesi, Mihne sonrası dönemde ehl-i hadîs cenahında yürütülmüş olan fikhî mesainin bir yönüne ışık tutacaktır. Bu üç ismin fikhî mesailerinin fıkah dair temel eserleri çerçevesinde tetkik edilmesi, takip eden başlıkların muhtevasını oluşturmaktadır.

⁷ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist fî ahbâri ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudemâi ve'l-muhdesîn ve esmâi kütübihim*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: yay.y., 1971), 291-292. Bu eserlerin tam isimleri şöyledir: *Latîfî'l-kavl fî ahkâmî şerâi'l-İslâm*, *el-Hafîf fî ahkâmî şerâi'l-İslâm*, *Basîtü'l-kavl fî ahkâmî şerâi'l-İslâm*. Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2458-2460.

⁸ Mervezî ve Taberî'nin fikhî tavır ve mesailerini hakkında bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 365-375.

⁹ Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*'ı telif gayesini şöyle açıklar: "İlim ehli ashâbımızdan biri benden, şer'î ahkâm hakkında Allah Rasûlünden rivayet edilen -ehl-i ilhâm ve nâsîh - mensûh hususundaki bilgilerinin azlığı sebebiyle bazı zayıf Müslümanların birbiriyle çeliştiği vehmine kapıldıkları- asârı kaydettiğim ve bu âsârdan Kitâb ve üzerinde ittifak edilmiş Sünnet'ten bir delilin desteklemesi sebebiyle amel edilmesi gerekli olanları zikrettiğim bir kitap yazmamı istedi. Kitabı bablara ayırdım ve her bir babda konu ile ilgili nâsîh ve mensûh rivayetleri, âlimlerin tevîlini (bu rivayetler hakkındaki görüşlerini) ve birbirlerine karşı getirdikleri delilleri, onlardan kanaatimce görüşü sahih olan kimse lehine getirdiğim Kitâb, Sünnet, icmâ veya mütevâtir sahâbî yahut tâbiî kavli kabilinden hücceti zikrettim." Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdülhak (Kahire: Matbaatü'l-Envârî'l-Muhammediyye, 1386-1388/1966-1968), 1/11.

¹⁰ Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*'da hadisler hakkındaki incelemelerinde, yoğun bir şekilde, "nazar" ve "sahih nazar" diye nitelediği, başta kıyas olmak üzere çeşitli aklî yöntemleri ve küllî nitelikteki ilke ve kuralları içeren değerlendirmelerde bulunur. Tahâvî'nin hadisleri anlama ve açıklama yöntemleri hakkındaki bir inceleme için bk. Ayhan Tekineş, "Tahâvî'nin *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'da hadisleri anlamada takip ettiği yöntemler", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 7/12 (2002/1), 161-184, özellikle 174-182.

¹¹ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *el-Muhtasar*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Kahire: yay.y., 1970).

¹² Tahâvî'nin, günümüze ulaşmayan *İhtilâfî'l-ulemâ*'sı, Cessâs'ın (ö. 370/980), bahse konu eseri ihtisar ederek kaleme aldığı *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ* vasıtasıyla bilinmektedir. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî (Cessâs), *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995).

1. Ebû Bekir el-Hallâl: İlmî Kişiliği ve *el-Câmi'* Çerçevesinde Fikhî Mesaisi

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, h. 234 (848) veya 235 (849) senesinde Bağdat'ta doğdu. Küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerine katıldı. Bilhassa İbn Hanbel'in Bağdat'ta bulunan öğrencilerinden ilim tahsil etti. Tüm gayret ve mesaisini İbn Hanbel'in ilmî ve fikhî görüşlerini derlemeye adadı. İbn Hanbel'in *ashâbı* arasında zikredilen yaklaşık yüz isimden onun görüşlerini yazdı.¹³ Bunlar arasında Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888) ile İbn Hanbel'in iki oğlu Sâlih (ö. 266/880) ve Abdullah (ö. 290/903) öne çıkmaktadır.¹⁴ Merrûzî, onun en uzun süreyle ders aldığı hocasıdır. Hallâl, Merrûzî'nin vefatına dek onun meclisine devam edip ondan fıkıh tahsil etti ve İbn Hanbel'in fikhî görüşlerini öğrendi (*tefakkuh*).¹⁵ Yine Merrûzî'nin tavsiyesiyle, İbn Hanbel'in ilmî birikimini derlemeye başladı. İslâm dünyasının pek çok bölgesine ve çeşitli ilim merkezlerine gerçekleştirdiği rihlelerde İbn Hanbel'in fikhî görüşlerini ve fetvalarını araştırdı.¹⁶ Hallâl, Hanbelî mezhebinin teşekkül sürecinde, İbn Hanbel'in fikhî görüşlerinin tedvin ve tasnifindeki rolüyle temayüz etmiştir. O, kendisinden önce ve sonra, hiç kimsenin başaramadığı ölçüde, İbn Hanbel'in ilmî mirasını derlemeye muvaffak oldu.¹⁷ Hallâl'in İbn Hanbel'in görüşlerini tedvin eden eseri, Hanbelî fakihlerin fikhî mesailerinde müracaat ettikleri temel kaynaklar arasında yer almıştır.¹⁸ Hallâl, Bağdat'ta Mehdî Camii'indeki¹⁹ dersleriyle de İbn Hanbel'in ilmî ve fikhî görüşlerinin rivayet ve neşrinde önemli bir rol üstlendi. Derslerinde onun akîde, ulûmü'l-Kur'ân, hadis, ilelü'l-hadîs, ricâl, fıkıh, usûl-i fıkıh ve ahlâk gibi dinî ilimlere dair görüşlerini tedris etti. İbn Hanbel'in ilmî mirasının tedvin, tasnif ve tedrisi uğrunda öncü mesaisi dolayısıyla, daha hayatta iken "İbn Hanbel'in mezhebinde *imâm*" kabul edilmiştir.²⁰ Çağdaşlarından Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Şehriyâr (ö. 306/918), bu hususu "Hepimiz Hallâl'e tabiyiz. Zira hiç kimse onun derlediklerine ve ilmine ulaşamadı." sözleriyle dile getirmiştir.²¹ Hadis ve tarih âlimi Zehebî de (ö. 748/1348) Hallâl'den önce İbn Hanbel'in müstakil bir *mezhebinin* bulunmadığını, ta ki Hallâl h. 300'den sonra onun görüşlerini (*nusûs*) araştırıp delillerini de tespit ederek onları tedvin edince bunun gerçekleştiğini söyler.²² Hallâl, İbn Hanbel'in fikhî görüşlerini konu edinen mesaisi ve ona nispet edilen bir fıkıh doktrininin teşekkülündeki katkıları sebebiyle "Küçük İbn Hanbel" diye anılmıştır.²³

¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 11/331; 14/297.

¹⁴ "İlmi, Merrûzî ile İbn Hanbel'in iki oğlu Sâlih ve Abdullah'tan aldı." Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 171.

¹⁵ Ebû'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed (İbnü'l-İmâd), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989), 4/55-56.

¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (Hatîb), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/112; Ebû'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed fi terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru Sâdir, 1997), 2/206.

¹⁷ Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed*, 2/207.

¹⁸ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (İbnü'l-Cevzî), *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 13/221.

¹⁹ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed (İbn Ebû Ya'lâ), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952), 2/15.

²⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 5/113.

²¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 5/113.

²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/298.

²³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 5/113.

Hallâl, 2 Rebîulevvel 311 (20 Haziran 923) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve hocası Merrûzî'nin yanına defnedildi.²⁴ Yaşadığı dönem itibariyle Hanbelî fıkıh çevresinde İbn Hanbel'in görüşlerini en kapsamlı şekilde derleyen, onun fikhî görüşlerini ve ictihad yöntemini en iyi bilen isimdir. İbn Hanbel'in İslâmî ilimlerin meseleleriyle ilgili görüşlerini tedvin ve tasnif edip değerlendirmiş, ona nispet edilen bir fıkıh doktrininin inşâsına giden yolda ilk çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu cümleden olmak üzere, o İbn Hanbel'in görüşlerini nakleden rivayetleri sıhhat bakımından inceleyerek bunlardan sahih ve zayıf olanları belirlemiş, aralarındaki uyumsuzluk ve çelişkileri gidermek üzere delâlet / kapsam ve kronoloji cihetinden inceleyip değerlendirmiş; itlak - takyid ilişkilerini (onların mutlak mı, yoksa mukayyed mi olduklarını) açıklamış, onun kadim ve cedid görüşlerini tespit etmiştir.

*el-Câmi'*in günümüze ulaşabilmiş "Ehlü'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve târikü's-salâti ve'l-ferâiz" isimli bölümünden hareketle Hallâl'in eseri ile ilmî ve fikhî mesaisi hakkında şu hususlar tespit edilebilmektedir²⁵: İbn Hanbel'in fikhî görüşlerini bütüncül ve sistematik bir yaklaşımla tedvin etmiş ilk eser olan *el-Câmi'*, şekil özellikleri bakımından rivayet ağırlıklı bir eserdir. Hallâl, İbn Hanbel'in görüşlerini, bir hadis rivayeti gibi, senedleriyle birlikte kaydetmiştir. Bununla beraber dirayet olarak nitelenebilecek değerlendirmelerde de bulunmuştur. Zira onun İbn Hanbel'in fikhî görüşlerine ilişkin fikhî mesaisi tedvin, tasnif ve şerh yanında tercih, tahrîc ve telif / uzlaştırma gibi istidlâl yöntemlerini de içermektedir. O, *el-Câmi'*de, kaydettiği rivayetlerin arasında veya bab sonlarında şerh türü açıklama ve değerlendirmelerde bulunur. İlk nesil Hanbelî âlimlerin rivayet karakterli *Mesâil* derlemelerinden farklı olarak İbn Hanbel'den nakledilen rivayet ve görüşleri özetler, aralarında müşterek noktaları ve hükümleri tespit eder, gerekçelerini açıklar, farklı görüşler arasında tercihte bulunur, çelişen rivayetlerde çelişkiyi gideren açıklamalar yapar.

Hallâl, İbn Hanbel'in fikhî görüşlerine dayanan, bütüncül ve tutarlı bir fıkıh doktrini inşâ etmeyi amaçladığı *el-Câmi'*de bu görüşleri fûrû fıkıh konularına göre tasnif etmiş, başlıklandırmış (*tebvîb*) ve konu bütünlüğü oluşturacak şekilde kompoze etmiştir (*tertîb*). İbn Hanbel'in fıkıh doktrininin gelişimindeki asıl ve çok yönlü katkısı ise, özellikle şu noktalarda kendini gösterir: Hallâl;

i. İbn Hanbel'in görüşlerini açıklar (*serh*). Bu görüşlerde müphem görünen noktaları -ondan nakledilen diğer rivayetleri de dikkate alarak- açıklar.²⁶

ii. İbn Hanbel'in birden fazla ve birbirinden farklı görüş bildirdiği veya tevakkuf ettiği meselelerdeki görüşünü tespit eder. Bunun için; 1) İbn Hanbel'in fikhî bir mesele hakkındaki görüşünü nakleden muhtelif rivayetlerden, onun ifadelerini ve görüşünü aktarma bakımından daha güvenilir bulduğu rivayeti belirler.²⁷ 2) Hanbelî fakihlerin mezhepte fetva ve uygulamaya esas kabul

²⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 5/112.

²⁵ Hallâl'in ilmî kişiliği, fikhî mesaisi ve Hanbelî fıkıh tarihindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil Efe, *Hanbelî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 205-266.

²⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *Ehlü'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve târikü's-salâti ve'l-ferâiz*, thk. İbrahim b. Hamed b. Sultân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1416/1996), 1/185-188 (296-301, 304-306. meseleler); 187-188 (302-304. meseleler).

²⁷ Hallâl, *Ehlü'l-milel*, 1/90-91 (62-63. meseleler).

ettikleri görüşü bildirir.²⁸ 3) Öğrencilerinin onun görüş ve ifadelerinin tespit ve naklindeki hatalarını tespit eder ve bunları tashih ederek sahih olan görüş ve rivayeti açıklar.²⁹ 4) Onun, kendisinden nakledilen görüşlerin birinden rüçü ettiğini veya rivayetteki ravi hatasını tespit ederek bu görüşlerden birini tercih eder. 5) İbn Hanbel'in ilgili görüşleri aktarmakla yetindiği veya herhangi bir görüş beyan etmeyip tevakkuf ettiği mesele hakkındaki kanaatinin ne olabileceğini, onun ictihad yöntemini ve fıkıh anlayışını dikkate alarak belirler.

iii. İbn Hanbel'den nakledilen ve birbiriyle çelişiyor görünen görüşleri ravi ve rivayet merkezli olarak inceler. İbn Hanbel'in bir görüşünden rüçü edip yeni bir kanaate varması, ravinin rivayetinde hata etmesi veya onun diğer öğrencilerinin aynı mesele hakkındaki rivayetlerine muhalefet etmesi, bir meselede ondan nakledenlerin çoğunluğunun (*cemaat*) aynı hükmü veya kanaati bildiren rivayetinin esas alınması, İbn Hanbel'in fıkıh düşüncesine ve ictihad yöntemine uygunluk gibi tespit ve değerlendirmelerle bu görüşlerden birini tercih eder.³⁰

iv. İbn Hanbel'in fikhî bir görüşünden hareketle yeni veya farklı bir meselenin hükmünü açıklar (*tahrîc*). Hanbelî fıkıh usûlü âlimi İbn Hâmid (ö. 403/1012), Hallâl'in İbn Hanbel'in fikhî bir görüşüne kıyas yaparak bir meselenin hükmünü belirlemeyi ve bunu ona nispet etmeyi caiz görmediğini bildirir.³¹ Hallâl, prensip olarak bu kanaatte olmakla birlikte, tespitimize göre, İbn Hanbel'in hükmü hakkında görüş beyan etmediği bir meseleyi, görüşünü beyan edip hükmünü açıkladığı bir meseleye -aralarındaki benzerlik ve müşterek gerekçeye istinaden- kıyas etmiştir.³²

Hallâl, esasen kendisinden hadis dışında bir şey yazılmasını istemeyen İbn Hanbel'in hadis ve eser rivayetlerine dayalı olarak ortaya koyduğu fikhî görüşlerini tedvin etmiş, onları muhtelif cihetlerden değerlendirerek tutarlı bir fıkıh doktrini tespit etmeyi amaçlamıştır. Onun fikhî mesaisi, İbn Hanbel'e nispet edilen bir fıkıh mezhebinin teşekkülü sürecinde kendisinden sonraki çalışmalara kaynaklık etmesi bakımından önemlidir.

2. İbn Huzeyme: İlmî Kişiliği ve *es-Sahîh* Çerçevesinde Fikhî Mesaisi

Hicrî 223'te (838) Nisâbü'r'da doğan Muhammed b. İshak b. Huzeyme, hadis öğrenmek için rihleye çıkmadan önce memleketinde geçirdiği ilk gençlik döneminde özellikle hadis ve fıkıh öğrenimiyle meşgul oldu.³³ Hicaz, Şam, Bağdat ve Mısır gibi ilim merkezlerinde sürdürdüğü hadis tahsili esnasında başta Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) olmak üzere pek çok muhaddis ile görüşme imkânı buldu.³⁴ Hadis ağırlıklı bir ilmî kariyeri bulunmakla birlikte, fıkıhla olan irtibat ve alâkasını hep canlı tutan İbn Huzeyme fikhî hadislere, diğer

²⁸ "العمل من قوله" ifadesi için bk. Hallâl, *Ehlü'l-milel*, 1/145 (200. mesele), 189 (311. mesele); 2/347 (762. mesele).

²⁹ Hallâl'in, Hanbel b. İshâk'ın (ö. 273/886) İbn Hanbel'in diğer öğrencilerinin aktardıklarına aykırı *münferid* bir rivayetiyle ilgili örnek bir açıklaması için bk. Hallâl, *Ehlü'l-milel*, 1/212-213 (378-379. meseleler).

³⁰ Bir örnek için bk. Hallâl, *Ehlü'l-milel*, I, 82-83 (37-40. meseleler), özellikle 83 (40. mesele).

³¹ Ebû Abdullah Hasan b. Hâmid, *Tehzîbü'l-ecvibe*, thk. Abdülaziz b. Muhammed el-Kâyidî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikme, 1425/2004), 1/382-383.

³² Hallâl, *Ehlü'l-milel*, 1/200-202 (342-347. meseleler), özellikle 201 (346. mesele).

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/365.

³⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî (İbn Nukta), *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 37.

bir ifadeyle hadislerin fikhî yönüne ayrı bir ilgi duymuş, hadisleri fıkah bakış açısıyla incelemiştir.³⁵ Farklı müctehidlerin öğrencilerinden istifade etmesi sebebiyle, muhtelif fikhî yönelimlerden devşirdiği güçlü bir fıkah nosyonu ve birikimine sahip olmuştur. O, Mısır'a gitmeden önce, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) mezhebini benimsemiş olan Ahmed b. Nasr el-Mukrî'den (ö. 245/860) fıkah tahsil etti (*tefakkuh*).³⁶ Mısır'da ise Şâfiî'nin öğrencileri Müzenî (ö. 264/878) ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'den (ö. 270/884) onun görüşlerini ve eserlerini öğrendi³⁷; Müzenî'den fıkah dersi aldı³⁸, Rebî'den Şâfiî'nin kitaplarını dinledi.³⁹ İbn Huzeyme, Şâfiî'nin görüş ve eserlerine vukûfiyeti ile dikkat çekmektedir.⁴⁰ Yaşadığı dönemde "imâmü'l-hadîs"⁴¹ diye nitelenen ve "Horasan bölgesinin hadis üstadı"⁴² kabul edilen İbn Huzeyme, kendisinden hadis öğrenmek için gelen ilim taliplerine Şâfiî'nin görüş ve eserlerini de nakletmiş olmalıdır. Şâfiî'nin Irak'ta kaleme aldığı "eser"i daha evvel Horasan'a ulaştırmıştı.⁴³ İbn Huzeyme ise onun Mısır'da ortaya koymuş olduğu birikimi Horasan'a taşımış⁴⁴ ve kavli-i cedidin bu bölgedeki önemli bir ravisi olarak temayüz etmiştir.⁴⁵ Şâfiî tabakat müellifleri, Şâfiî'nin öğrencilerinden onun görüş ve eserlerini öğrenmiş ve rivayet etmiş olmasını dikkate alarak genellikle ikinci nesil Şâfiî fakihleri arasında İbn Huzeyme'yi de zikrederler.⁴⁶

³⁵ "كان ابن خزيمة يحفظ الفقهاء من حديثه". Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, tsh. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1375-1377/1955-1958), 2/723; Ebû's-Sıdk Ebû Bekir b. Ahmed (İbn Kadî Şühbe), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, tsh. Hafız Abdülâlîm Hân (Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1398-1400/1978-1980), 1/61-63.

³⁶ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan (İbn Asâkir), *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415-1421/1995-2001), 6/47; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer), *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Me'ârifî'n-Nizâmîyye, 1325-1327), 3/78.

³⁷ Müzenî ve Rebî'den bazı rivayetleri için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 26/234; 50/331-332; 51/312, 390, 404, 413.

³⁸ "نفقه على المزني" Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, thk. Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/155.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/234.

⁴⁰ İbn Huzeyme "Şâfiî'nin kitabına kaydetmediği Allah Resûlü'nün helâl ve harama dair bir sünnetini biliyor musun?" sorusuna "Hayır" diye cevap vermiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 51/370. İbn Huzeyme'nin "Şâfiî'nin kitaplarına kaydetmediği Allah Resûlü'nün helâl ve harama dair hiç bir sünnetini bilmiyorum" sözünü nakleden Nevevî de (ö. 676/1277) onun Şâfiî'nin eserlerine vukûfiyetinin iyi bilindiğini şöyle ifade eder "وجلالة ابن خزيمة وامامته في الحديث والفقه ومعرفة بنصوص". Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhü'l-Mühezzeb*, tsh. Heyet (Kahire: İdâratü't-Tıbbâti'l-Münriyye, 1344-1347), 1/64.

⁴¹ Ahmed b. Muhammed b. Hasan (Halîfe en-Nisâbü'rî), *Telhîsu Târîhi Nisâbü'rî*, thk. Behman Kerîmî (Tahrân: Kütübhâne-i İbn Sînâ, 1339), 51.

⁴² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 60/396.

⁴³ Bizzat İbn Huzeyme, Şâfiî'nin ilmini Horasan'a ilk olarak Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Haraşî'nin (ö. 263/877) ulaştırdığını söyler. Sem'ânî, bu zatın ne Mısır'a gittiğini ne de Şâfiî'ye yetişebildiğini hatırlatarak, İbn Huzeyme'nin "Şâfiî'nin ilmi" ifadesiyle onun Irak'ta kaleme aldığı eserini (*el-kitâbü'l-İrâkî*) kastettiğine dikkat çeker. Zehebî, bu eserin *er-Risâle* olduğunu açıklar. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, tkd. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1408/1988), 2/203; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/616-617.

⁴⁴ Müzenî'nin ilmini Bağdat'a ulaştıran ilk isim olması bakımından Ebû'l-Kâsım Osman b. Saîd el-Enmâtî (ö. 288/901), yine Müzenî'nin ilmini Nisâbü'rî'ye ilk ulaştıran İbn Huzeyme'ye benzetilir. Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hülv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1964), 2/301.

⁴⁵ İbn Huzeyme'nin Horasan'da üçüncü nesil Şâfiîlerin yetişmesine ve Şâfiîliğin bölgede etkin hale gelmesine katkıda bulunması, ayrıca kendisinden fıkah dersi alan ve kaynaklarda Şâfiî olarak nitelenen bazı öğrencileri hakkında bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 152-153.

⁴⁶ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 105-106; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (İbn Kesîr), *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynühum Muhammed Azb (Zâhir: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1413/1993), 1/219-222; İbn Kadî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 1/61-63. Nevevî de İbn Huzeyme hakkında "ashâbımızdan" ifadesini kullanır. Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâi ve'l-lügât*, tsh. Heyet (Kahire: İdâratü't-Tıbbâti'l-Münriyye, ts.), 1/78. Sübkî, "Dört Muhammed" olarak bilinen Mervezî, Taberî, İbn Huzeyme ve İbnü'l-Münzir'in her birinin mutlak ictihad derecesine ulaşmış ve Şâfiî'ye muhalif bazı görüşleri bulunmuş olsa da Şâfiî'nin usûlünü ve ictihad anlayışını benimsemesi ve pek çok fikhî

Bazı Şâfiî yazarlar ise, Şâfiî'nin fıkıhına ve usûl anlayışına sıkı sıkıya bağlı olmadığını⁴⁷ farkında olarak onun fıkıh ve hadisi buluşturan ilim anlayışına ve kimseyi taklid etmediği yönündeki ifadelerine dikkat çekerler.⁴⁸ Şâfiî tabakatına dair eserinde İbn Huzeyme'ye yer vermeyen İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), onun hadislerden fikhî ahkâmın elde edilmesine dayalı / hadis merkezli özgün fıkıh anlayışının, kendisinden fıkıh tahsil eden İbn Hibbân (ö. 354/965) üzerindeki etkisine işaret eder.⁴⁹ Nitekim İbn Hibbân, İbn Huzeyme'nin *ilim* (hadis bilgisi), fıkıh, hafıza kuvveti, derleyip tasnif ettiği geniş hadis birikimi ve hadislerden fikhî vs. hüküm ve neticeler çıkarmadaki (*istinbât*) yetkinliğiyle "imâm (müctehid)" derecesinde bir âlim olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Şâfiî biyografi yazarları Sübkî (ö. 771/1370) ve İbn Kesîr de (ö. 774/1373) İbn Huzeyme hakkında "müctehid" ifadesini kullanırlar.⁵¹ Kanaatimizce İbn Huzeyme'nin müctehid kimliğini vurgulayan ve onun ilim anlayışını isabetli bir şekilde açıklayan tabir İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) "fakîhu'l-hadîs" nitelemesidir.⁵² Zira İbn Huzeyme, döneminde yaygın bir temayül ve genel kabul gören bir tavır olarak bir fakihin veya fıkıh çevresinin birikimini esas alan bir fikhî faaliyeti ve yazım tarzını tercih etmemiş, fıkıh doktrinini ve fikhî görüşlerini hadisleri konularına göre tasnif ederek derlediği *es-Sahîh* adıyla bilinen eserindeki yaklaşımı ve açıklamalarıyla ortaya koymuştur. İbn Huzeyme'nin hadisleri yorumlama ve onlardan fikhî nitelikte sonuçlar elde etmedeki mahareti ve başarısı çağdaşlarınca da onun belirgin bir özelliği olarak dile getirilmiştir.⁵³

İbn Huzeyme, rivayetlerden arındırılmış normatif üsluba sahip bir fûrû fıkıh metni yazmamış, bunun yerine bir muhaddis hüviyetiyle, fikhî görüşlerini -hadisleri fıkıh konuları ve meselelerine

meselede onun görüşlerine muvafık olması hasebiyle Şâfiî addedilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3/102-103.

⁴⁷ İbn Huzeyme'nin, Şâfiî'nin fikhî görüşlerine yönelik zımnî muhalefetini ve tenkitlerini gösteren bir anekdotu Hâkim en-Nisâbüri şöyle nakleder: Müzenî ile Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882) arasında birtakım tartışmaların yaşandığı vakitlerde, Müzenî'ye İbn Abdülhakem'in Şâfiî'nin görüşlerine itiraz edip ona cevap verdiği söylendi. Müzenî, İbn Huzeyme'nin yardımı olmadan İbn Abdülhakem'in bunu yapamayacağını söyledi. İbn Huzeyme de Müzenî'nin yorumu kendisine aktarıldığında bunu doğruladı. Halîfe en-Nisâbüri, *Telhîsu Târîhi Nisâbüri*, 51.

⁴⁸ İbn Huzeyme "On altı yaşımdan itibaren hiç kimseyi taklid etmedim" der. Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 105-106; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*, 1/222.

⁴⁹ Ebû Hâtim, İbn Hibbân'ın hadislerden fikhî hükümler ve çok kimsenin fark edemeyeceği ince manalar elde etmede hocası İbn Huzeyme'nin istinbat usûlünü (*meslek*) benimsediği değerlendirilmesinde bulunur. Ebû Amr Osman b. Abdurrahman (İbnü's-Salâh), *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/116. İbn Huzeyme ile onun fikhî metodunu benimsemiş olan İbn Hibbân'ın *Sahîh* isimli eserlerinin mukayeseli bir incelemesi için bk. Mustafa Işık, *İbn Huzeyme, Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

⁵⁰ "وكان رحمه الله أحد أئمة الدنيا علما وفقها وحفظا وجمعا واستنباطا". Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, nşr. Muhammed Abdülmüid Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 9/156.

⁵¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3/109 ("mutlak müctehid"); Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (İbn Kesîr), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hecer, 1417-1419/1997-1999), 15/9 ("müctehid fi'l-İslâm").

⁵² İbn Teymiyye İbn Hanbel, İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Buhârî, İbn Huzeyme, İbnü'l-Münzir gibi âlimler hakkında "fukahâü'l-hadîs" ifadesini kullanır. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm (İbn Teymiyye), *Mecmûu Fetâvâ Şeyhilişlâm Ahmed b. Teymiyye*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Vezâratü's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1425/2004), 25/61; 28/83.

⁵³ Şâfiî fakih İbn Süreyc (ö. 306/918) şöyle der: İbn Huzeyme, Hz. Peygamber'in hadislerinden adeta cimbızla dakik manalar çıkarıyor. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri (Hâkim), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, nşr. Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1400/1980), 83; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/728. İbn Süreyc'in sözleri, Ebû Âsım el-Abbâdî'nin (ö. 458/1066) *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*'sinde şöyle nakledilir: Ebû Bekir (İbn Huzeyme), adeta cimbızla, hadislerden fıkıh / fikhî hükümler istihraç ediyor (Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3/112, dp. 2). İbn Huzeyme'nin hacca dair bir eserini inceleyen Ebû'l-Hasan es-Sincânî de (ö. ?) onun hadislerin fikhî hususundaki yetkinliği takdir ederek "Şuna emin oldum ki, bu bizim güzel bir şekilde hakkını verebileceğimiz bir ilim değeridir" demiştir. Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, 83.

göre bölümler halinde tasnif ederek belli bir tertiple derlediği- bir hadis mecmuasında, sonraları *es-Sahîh* diye meşhur olan *Muhtasaru'l-muhtasar* isimli eserinde açıklamıştır.⁵⁴ O, sahih olarak değerlendirdiği hadisleri mahza derlemeyi amaçlamış değildir. Onun *Sahîh*'teki gayesi, bir muhaddis olarak hadisleri kendi fıkıh anlayışı ve usûlü ile yorumlayarak fikhî meseleler hakkındaki görüşlerini açıklamak, selevî veya muasırî fıkıh otoritelerinden bağımsız bir şekilde, hadisleri esas aldığı bir "fıkhu'l-hadîs inşa etmek"⁵⁵ tir.

Bir hadis derlemesi olması hasebiyle *Sahîh*'e rivayet üslûbu hâkimdir. Bununla birlikte İbn Huzeyme, gerek bab başlıklarında gerekse metin içerisinde naklettiği rivayetlerin akabinde görüş ve değerlendirmelerini kaydeder. Bu cümleden olmak üzere, o; **i.** Hadislerden istihraç ettiği fikhî hükümleri ve fikhî meseleler hakkındaki görüşlerini açıklar. **ii.** Rivayetler arasındaki umûm - husûs, mücmel - müfesser, muhtasar - mütekassâ, nâsîh - mensûh, mukaddem - muahhar olmak türünden ilişkilere açıklık getirmek ve hadislerdeki nüanslara da dikkat çekmek suretiyle onların doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasını sağlayan, böylelikle zâhiren mevcut tearuzları gideren telif edici açıklamalarda bulunmaktadır. *Sahîh*'teki açıklama ve değerlendirmelerinden bir ehl-i hadîs müctehidi olarak İbn Huzeyme'nin nasları yorumlama ve onlardan hüküm çıkarmada esas aldığı ilke ve kurallar, diğer bir ifadeyle fıkıh anlayışı ve icthad yöntemi tespit edilebilmekte, ayrıca mütearız zannedilen hadisleri uzlaştırmada başvurduğu kıstaslar ile icthad faaliyeti için gerekli gördüğü nitelik ve yeterlilikler de belirlenebilmektedir.

İbn Huzeyme, herhangi bir müctehide yahut bir icthad yöntemi veya fıkıh doktrinine intisabını çağrıştıran veya düşündüren bir fikhî tavır içerisinde olmamıştır. Hadisleri ihtiva ettikleri fikhî hükümler itibariyle incelediği *Sahîh*'te bir müctehidi ve onun eserini ya da bir fıkıh çevresinin takip ettiği yöntemi veya ortaya koyduğu birikimi referans almayan İbn Huzeyme'nin eserinde "ashâb/ımız" diyerek atıfta bulunduğu çevrenin ehl-i hadîs olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶ Diğer taraftan *Sahîh*, kendisinden önceki bir eserin şerhi veya bir fûrû fıkıh metni olmadığı gibi "ihtilâf" türü bir eser de değildir. Zira İbn Huzeyme *Sahîh*'te, nadir istisnalar dışında, tâbiîn âlimleri de dâhil olmak üzere müctehid imamların görüşlerine veya onların fikhî meseleler hakkındaki ihtilaf ve tartışmalarına bîgâne kalmakta ve onları kaydetme gibi bir çaba içerisine girmemektedir. Çoğunlukla isimlerini zikretmeksizin, genel bir ifadeyle "âlimler" in ittifak veya ihtilaf ettikleri hususlara işaret etmekle yetinmektedir. Bununla beraber İbn Huzeyme, çeşitli bölgelere nisbetle bilinen, kaynak ve yöntem itibariyle farklı telakkilere sahip ilim çevreleri, fıkıh ekolleri veya fukaha gruplarının -hadis ve fıkıh ile ilgili olanlar başta olmak üzere- çeşitli ilimlerin meseleleri⁵⁷ hakkındaki görüşlerini

⁵⁴ İbn Huzeyme'nin eserinin tam adı *Muhtasaru'l-Muhtasar mine'l-Müsned 'ani'n-Nebî sallallâhu 'aleyhi ve sellem bi-naqli'l-'adl 'ani'l-'adl mevsûlen ileyhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem min gayri kat' fi'l-isnâd ve lâ cerh fî nâkili'l-ahbâr'illetî nezküruhâ bi-meş'etillâhi Te'âlâ*'dır. O, bu eserini *el-Kitâbü'l-kebîr, el-Müsned, el-Müsnedü'l-kebîr* gibi isimlerle andığı daha geniş bir hadis derlemesini ihtisar ederek teşkil etmiştir. Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/80. *Sahîh*'in günümüze ulaşan kısmı abdest, namaz, oruç, zekât ve hac hakkındaki hadisleri ihtiva etmektedir. Ebû Bekir Muhammed b. İshak (İbn Huzeyme), *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980/1400).

⁵⁵ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 345, 354.

⁵⁶ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 333-336.

⁵⁷ İbn Huzeyme *Sahîh*'te öncelikle ve ağırlıklı olarak fikhî meseleleri incelemekle birlikte, zaman zaman fikhî hüküm getiren bir hadisten hareketle kelâm, hadis ve ahlâk ilminin meseleleri hakkındaki görüşlere de yer verebilmektedir.

nakletmektedir. Ancak İbn Huzeyme'nin bir kısmını benimsemeyip eleştirdiği görüşleri de içeren bu atıf ve nakiller son derece az olup *Sahîh*'i bir "fıkhu'l-hadîs" eseri olmaktan çıkaran ve "hilâf" veya "ihtilâf" türü ya da İslâm düşünce tarihine dair bir eser olarak değerlendirme imkânı veren bir yoğunlukta değildir. Mâlik'in *Muvatta'* ve İbn Vehb'in (ö. 197/813) *Muvatta* rivayetinden⁵⁸, ayrıca öğrencileri vasıtasıyla Mâlik ve Şâfiî'den hadis nakleden⁵⁹ İbn Huzeyme, nadiren Mâlik⁶⁰ ve İbn Hanbel⁶¹ ile -"Muttalibî" diye zikrettiği kimsenin de Şâfiî olduğu kabul edilecek olursa⁶²- on kadar meselede Şâfiî'nin⁶³ fikhî görüşlerini nakletmiş, hatta bir meselede onun görüşünü tercih etmiştir.⁶⁴ Daha ziyade eleştiri ve red bağlamında, genellikle Hanefiler'i kastederek "İraklılar, Iraklı muhaliflerimiz" gibi ifadelerle Irak fıkıh çevresinin de görüşlerini nakletmiş⁶⁵, söz gelimi Ebû Hanîfe'nin vitrin farz olduğu görüşünü aktarmış ve tenkit etmiştir.⁶⁶ Fikhî meseleler hakkındaki görüş ve yorumlarıyla Râfızî ve Hâricî fırkalar ile kimi hadis ehli ve sûfler de İbn Huzeyme'nin eleştirilerinin hedefi olmuştur.⁶⁷ İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'te Şâfiî'nin kadim ve cedid görüşlerinin en önemli ravileri Za'ferânî (ö. 260/874) ve Rebî'den sıklıkla rivayette bulunması, Şâfiî fikhî ve çevresi ile irtibatının keyfiyeti hakkında birtakım soru ve değerlendirmeleri gündeme getirirse de bu irtibatın ilim tahsili ve bilgi aktarımının ötesine geçmediği anlaşılmaktadır.⁶⁸

İbn Huzeyme'nin hatalı bulduğu görüşler ve bu görüşlerin sahipleri hakkındaki eleştirileri, aynı zamanda onun nasıl bir fıkıh anlayışına sahip olduğunu ve fikhî bir faaliyet için gerekli gördüğü nitelik ve şartları da göstermektedir. O, fikhî ahkâmın tespiti için hadis bilgisi ve birikiminin önemini vurgulamakta, fikhî görüşlerini tenkit ettiği muhaliflerin bu noktadaki yetersizliğine mütemadiyen dikkat çekmektedir. Zaman zaman "İraklılar", "İraklı muhaliflerimiz" diyerek teşhis ettiği muhaliflerine yönelik tenkitleri şu hususlarda yoğunlaşmaktadır: Hadisleri bütüncül bir yaklaşımla

⁵⁸ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/300; 4/35.

⁵⁹ Bazı örnekler için bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/73; 2/90; 3/216; 4/134.

⁶⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/20-21, 22, 89, 173; 2/85; 3/216.

⁶¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/23.

⁶² İbn Huzeyme'nin "Muttalibî" ifadesiyle, hadis hocalarından Abdullah b. Muhammed el-Ezdî en-Neysâbü'rî'yi kastetmesi muhtemel görülmekle (Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 335) birlikte, kaynaklarda hakkında yeterince bilgi verilmeyen bu ismin fıkıh yönüyle bilinmemesi ve İbn Huzeyme'nin "Muttalibî"den aktardığı veya ona nispet ettiği hususların fikhî meseleler hakkında olması (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/225, 291, 341, 360, 362), "Muttalibî"nin Şâfiî olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁶³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/20; 3/352; 4/38, 158, 243.

⁶⁴ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/22. İbn Huzeyme, mess-i zekerin abdesti gerektirip gerektirmeyeceği hakkındaki bu meselede Mâlik, İbn Hanbel ve Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî'nin (ö. 258/872) "müstehap", Şâfiî'nin ise ilgili bir rivayeti esas alarak "vacip" kanaatinde olduğunu, kendisinin de bu görüşü tercih ettiğini, bazı âlimlerin zannettiğinin aksine rivayetin senedinde bir kusur bulunmadığını söylemektedir.

⁶⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/149, 167, 197, 200; 2/84, 86-87, 128, 130-131, 220; 3/8-9, 30, 31-32, 64-65, 229-230; 4/182-183, 193. Ayrıca Hicaz ilim ve fıkıh çevresine mensup bir âlimin, muhtasar bir haberi vehme düşüp yanlış yorumlaması hakkında bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/218.

⁶⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/136-138.

⁶⁷ Tenkit ettiği bazı görüşler ve görüş sahiplerinden örnekler için bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/83-85 (abdestte ayakların yıkanması yerine meshini kabul eden Râfızîler ve Hâricîler); 3/339 (teravihin sünnet değil bid'at olduğunu iddia eden Râfızîler); 1/101-102 (abdest alırken yardım istemeyi kibir olarak gören bazı mutasavvıflar); 3/280 (bir lokma ile iftar edip kendilerine zulmeden bazı mutasavvıflar); 3/53-57 (imam namazı oturarak kıldırıldığında cemaatin de oturmasını emreden hadisin diğer bir rivayetle neshedildiğini ileri sürüp, Hz. Peygamber'den sahih bir şekilde sabit olduğu tartışmalı rivayetlere istinaden sahih senedlerle mütevatir olarak nakledilen hadisler hakkında nesih iddia eden "ehl-i hadisten bir grup âlim").

⁶⁸ İbn Huzeyme'nin Za'ferânî ve Rebî'den aktardığı yaklaşık yüz yirmi rivayetin hemen tamamı hadis rivayetidir. Kendisinden iki hadis rivayet ettiği Müzenî'nin ise ayrıca iki görüşünü kaydetmektedir.

ihata edip inceleyebilecek bir hadis birikimine sahip olmamak, sünneti / hadisi yeterince bilmemek⁶⁹, rivayetlerdeki isnad ve metin kaynaklı kusurları bilmemek ve bu türden kusurlar barındıran rivayetlerle ihticac etmek⁷⁰, hadislerde sahih bir dayanağı bulunmayan görüşler ileri sürmek⁷¹, naslar (özellikle de hadisler) arasındaki umûm - husûs, mücmel - müfesser ve nâsîh - mensûh ilişkilerini bilmemek, hadisleri bir bütün halinde inceleme imkânı veren bir hadis birikimine sahip olmamak ve onları aralarında umûm - husûs, mücmel - müfesser, nâsîh - mensûh, mukaddem - muahhar olma durumlarını gözetken irtibatlar kuramamak sebebiyle doğru yorumlayamamak⁷², hadislerin vürûd tarihleri hakkındaki bilgisizlikleri veya dikkatsizlikleri sebebiyle önce olan olayın sonrakini neshetmesi gibi vakiya muhalif, akıl ve mantık ilkeleri ile çelişen değerlendirmelerde bulunmak⁷³, rivayetler üzerinde derinlemesine düşünmemek ve rivayetleri onları anlayan kimseden dinleyip öğrenmemek⁷⁴, *ehl-i salâtin* icmâna ve Sünnet'e muhalefet etmek⁷⁵, Arap dilinin inceliklerini bilmemek ve anlayamamak⁷⁶; muhtasar bir lafızla beyan edilen ve *sebebin* açıklanmadığı bir meselede, sebebin idrak edilememesi nedeniyle Şâri'in muradı dışında bir hükme varmak.⁷⁷

İbn Huzeyme hadislerin değerlendirilmesi ve onlardan fikhî hükümlerin istihraç edilmesinde takip ettiği usûl ve usûl kuralları hakkında da açıklamalarda bulunmaktadır. Fikhî ahkâmın elde edileceği temel kaynakları Kitap, Sünnet ve icmâ olarak benimseyen İbn Huzeyme'nin, bu kaynakların temas etmediği meselelerin çözümlerinde bir yöntem olarak kullanılmasını gerekli gördüğü kıyasa ilişkin yaklaşım ve değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Nasların / hadislerin -tamamı değilse de en azından bir kısmının- gerekçesiz (*taabbüdî*) olmayıp birtakım gerekçelere binaen (*muallal*) teşrî kılındığına⁷⁸ işaret eden İbn Huzeyme, bunların "misli / benzeri olan şeyi, hüküm

⁶⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/41 (جهلا منه لسنة النبي); 4/285 (جهل السنة وسمى السنة بدعة بجهل بالسنة) Sünnetin / ilgili diğer rivayetlerin bilinmemesi sebebiyle hatalı bir fikhî hükme ulaşma ve sünneti bid'at olarak niteleme).

⁷⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/221, 222, 223 (فإنه روى بإسناد لا يحتج بمثله من له معرفة برواية الأخبار).

⁷¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/217 (و لم نسمع خيرا عن النبي صلى الله عليه وسلم ثابتا من جهة النقل).

⁷² İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/335 (âm lafızla varid olmakla birlikte hâs mananın kastedildiği bir rivayetin hatalı yorumlanması); 4/178-181, 191, 209 (ilimde derinleşememiş; mücmel - müfesser, mukaddem - muahhar farkını bilmeyen ve bu tür hususiyetlere sahip rivayetleri temyiz edemeyen kimsenin yanlış ihticacda bulunması, hadislerden hatalı hükümler istihraç etmesi, hadisler arasında tearuz bulunduğu zannına kapılması [*tevehhüm*]); 3/249-251 (nesih ile ilgili bir tenkit).

⁷³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/120.

⁷⁴ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/217 (لم يفهم) (كما زعم بعض من لم ينعم النظر في الأخبار) 3/166-167 (من لم يتدبر هذه الأخبار و لم يظلمها فسمعه ممن يفهمها) (معنى الخبر).

⁷⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/86, 3/8-9 (*ehl-i salâtin* tamamının benimsediği görüşe muhalefet); 2/130-131 (sahih olsun zayıf olsun, Hz. Peygamber'den gelen herhangi bir rivayete dayanmaksızın şahsî bir görüş [*re'y*] ileri sürerek sünnete muhalefet etmek); 3/30-32 (Hz. Peygamber'in *ehl-i ilm* tarafından tartışmasız bir şekilde kabul edilen uygulamasına / sünnete muhalefet); 3/229-230 (Kitâb ve Sünnet ile icmâa muhalefet); 4/26-27 (sünnete muhalefet).

⁷⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/222 (doğru fikhî hükme ulaşmada Arap dilini iyi bilmenin önemine işaret eden bir değerlendirme); 3/243 (Arap dilinin inceliklerini bilmeyen kimsenin, fıkıh ve fetva ile meşgul olmasının caiz olmaması).

⁷⁷ İbn Huzeyme, bazı âlimlerin vürûd sebebini *fehmetmeyip* "ليس من البر الصوم في السفر" hadisinden istihraç ettikleri "seferde oruç tutmanın caiz olmaması ve hatta seferde tutulan orucun hizada iadesinin gerekeceği" şeklindeki hükümlerin, mesele hakkındaki diğer rivayetler de dikkate alındığında hatalı (*tevehhüm*) olduğunu açıklamakta, onların bu kanaatlerini geçersiz kılan rivayetleri ve *sebebe* dikkat çeken kendi değerlendirmelerini kaydetmektedir. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/253 vd.

⁷⁸ "Köpeğin yaladığı kabin yıkanması emri, kabı temizlemek içindir; bazı ilim ehlinin iddia ettiği gibi gerekçesiz / illeti akıl ile kavranamayan bir emir (أمر تعبد) değildir." İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/50-51.

bakımından da kendisine kıyas / *teşbîh* etmenin caiz olduğu muallel haberler” olduğunu belirtir.⁷⁹ O, illeti açıklanan veya tespit edilebilen haberlere kıyas yapmanın caiz ve hatta fıkıh mantığı ve tutarlılık ilkesi uyarınca gerekli olduğunu savunur. İbn Huzeyme'nin, Cuma namazının bülûğ çağına ermiş bir Müslümana farz olup çocuklara olmadığını bildiren hadis hakkındaki değerlendirmesi, kıyasın gerekliliğini vurguladığı açıklamalar olarak kayda değerdir:

“Bir illete binaen gelen emre *teşbîh* ve *temsîl* caizdir. İletinin mevcut olduğu anda, emir / emrin gereği vacip olur. Örneğin Hz. Peygamber, ihtilam olan her bir kimsenin cumaya gitmesi gerektiğini bildirdi. [O, “muhtelim” dedi], zira ihtilam bülûğdur (bülûğun alametidir). İhtilam gerçekleşmemiş bile olsa -ki bu mümkündür-, bülûğ vaki olduğu anda Cuma namazı farz olmuştur; bülûğu ihtilamsız gerçekleşmiş olsa bile bâliğ olan her bir kimseye Cuma namazı farzdır. Bu mesele bizim burada açıkladığımız prensibe (*asl*) göre değil de ‘Emir, bir illete binaen olmaz; emir ancak taabbüdüdür’ diyen muhalifimizin prensibine göre değerlendirilse idi, yirmi-otuz yaşına gelmiş hür ve âkil bir kimsenin, şayet ihtilam olmasaydı cumaya gitmesi farz olmazdı. Çünkü Hz. Peygamber *ihtilam olan kimsenin* cumaya gitmesi gerektiğini bildirdi.”⁸⁰

“... Bu hususta bize muhalefet eden kimsenin iddia ettiği gibi, şayet *nazîr* ve *şebîh* ile hüküm vermek caiz olmasaydı, kaç yaşına gelirse gelsin, ihtilam olmayan kimseye Cuma guslü vacip olmayacak, buna mukabil on iki ve üzeri yaşta olup da ihtilam olan kimseye vacip olacaktı. Bu Allah'ın dinini ve ahkâmını idrak eden kimsenin söyleyeceği bir söz değildir.”⁸¹

Diğer bir değerlendirmesi ise şöyledir:

“Emir bir illete binaen gelmişse, illetinin mevcut olduğu anda, emir / emrin gereği vacip olur. Hz. Peygamber'in, Ramazan orucu dışında, kadının kocasından izin almaksızın oruç tutamayacağı yönündeki beyanı da bu kural ışığında değerlendirilir. Kadın, farz olması sebebiyle kocasının iznine gerek almaksızın Ramazan orucunu tutabildiğine göre vacip olan bir başka orucun hükmü de böyledir; onun bu hükümdeki bir orucu da izin almaksızın tutması caizdir.”⁸²

İbn Huzeyme, kıyas işlemi ifade etmek üzere *teşbîh* ve *temsîl*⁸³ terimleri ile *misl*, *nazîr* / *nazar* ve *şebîh* / *şebih olanla hükmetme*⁸⁴ ifadelerini kullanır. Kıyasın gerekliliğini savunan İbn Huzeyme, bir illete binaen gelen emir ve nehyin incelenmesine tahsis ettiği bir eseri bulunduğunu da bildirmektedir.⁸⁵

İbn Huzeyme, kıyasın meşrûiyetini ve hatta gerekliliğini savunmakla birlikte, sened ve metin itibarıyla sahih hadislerin akıl, re'y ve kıyasa dayanarak terk edilmesini veya onlara muhalefet edilmesini ise caiz görmez. Akıl ve re'y idrak edemese dahi Hz. Peygamber'in emrini kabul etmenin farz olduğunu, bu durumda *haber* değil, re'y ve kıyasın terk edileceğini belirtir.⁸⁶

⁷⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/187 (الحكم المعلن الذي يجوز أن يشبهه به ما هو مثله في الحكم); 3/110, 212 (“الأخبار المعللة الذي يجوز القياس عليه”). İbn Huzeyme, kendilerine kıyas yapmak caiz olan bu tür haberlerin, Hz. Peygamber tarafından illeti anlaşılır bir şekilde beyan edilen haberler olduğunu belirtir.

⁸⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/110-111.

⁸¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/122.

⁸² İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/319.

⁸³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/111.

⁸⁴ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/122; 4/197 (الحكم بالمثل والشبه والنظير), 284 (الحكم بالنظر والشبيه, الحكم بالنظير والشبيه).

⁸⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/319.

⁸⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/75; 4/161 (و البيان أن ليس في السنة إلا اتباعها إذ لو كان من جهة العقل والرأي لم يكن لاغتسال النفساء والحيض قبل يظهرن معنى من جهة). (العقل والرأي ولكن لما أمر النبي صلى الله عليه وسلم النفساء والحيض بالغسل وجب قبول أمره وترك الرأي والقياس).

Naslardaki emir ve nehiy ifadelerinin bağlayıcılık niteliği itibariyle doğru yorumlanması şer'î hükümlerin tespitinde önem taşımaktadır. İbn Huzeyme özellikle Hz. Peygamber'in kullandığı emir ve nehiy ifadelerinin bağlayıcılık derecesine göre değişiklik gösteren farklı emir ve nehiy kategorileri tespit etmekte ve hadislere ilişkin değerlendirmelerinde bu türden farklılıkları vurgulamaktadır.⁸⁷ O, emir ve nehiy ifadeleri hakkındaki bu tasniflerle her emir veya nehiy ifadesinin farz / vacip, haram / mekruh gibi mükellefi bir fiili yapmakla veya yapmamakla yükümlü kılan hükümler getirmediğine, bazı emir ve nehiy ifadelerinin üstün olanı gösterme ve tavsiye etme amacı taşıdığına işaret etmektedir.

İbn Huzeyme sened ve metin incelemeleriyle sıhhat bakımından değerlendirdiği hadisleri, vürûd tarihlerini ve ihtiva ettikleri nüansları esas alan yorumlarla telif etme yoluna gitmiş, mümkün merteye rivayetlerin her birini muhafaza edip onlarla amel etmeye çalışmıştır. Tearuz eden ve telifi kabil olmayan hadisler söz konusu olduğunda ise nesih yöntemine müracaat etmiştir. Hz. Peygamber'den sahih senedlerle rivayet edilen birbirine zıt iki hadisin dahi söz konusu olmadığını ve mütearız olduğu ileri sürülen bütün rivayetleri tutarlı bir şekilde telif edebileceğini⁸⁸ iddia eden İbn Huzeyme, nasların tearuz ve telifi hakkındaki yaklaşımını şöyle açıklamaktadır: Şayet her biriyle amel etmek mümkün ise Hz. Peygamber'in sünnetinden hiçbir şey terk edilemez. Ancak her biriyle de amel etmek mümkün değilse, bu durumda bir haber tercih edilerek diğeri terk edilebilir. Bu iki haberden biri diğeri bütün yönlerden nakzediyorsa bu takdirde nâsîh - mensûh incelemesi yapılır ve mensûh terk edilerek nâsîh ile amel edilir.⁸⁹ İbn Huzeyme'ye göre, hadislerin farklı tariklerini ve ravilerinin durumlarını bilmek, rivayetlerin kusurlarını ve aralarındaki farkları bilme imkânı verdiği gibi rivayetlerin uzlaştırılmasında ve tercihe şayan olanının tespitinde de önem taşımaktadır.⁹⁰ O, aynı konuda birbirinden farklı ya da birbiriyle çelişen hüküm veya bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle tearuz şüphesi uyandıran rivayetleri değerlendirirken dikkate aldığı telif prensiplerinden bazılarını şöyle ifade etmektedir: Her bir rivayetle, ilgili olduğu hususta amel edilmelidir.⁹¹ Verdiği haber ve şehadeti kabul edilmesi gereken kimse, bir şeyin varlığını yahut vukûunu görüp veya işitip de haber veren veya buna şahit olan kimsedir. Yoksa verdiği haber ve şehadeti kabul edilmesi gereken kimse,

⁸⁷ Terk eden kimsenin terki sebebiyle günahkâr (*âsî*) olduğu emri emr-i farz ve *îcâb* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/213), nehyedilmiş bir fiilin sonraki bir vakitte yapılması yönündeki emri ise emr-i *ibâha* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/267) olarak tarif eden İbn Huzeyme, sırasıyla bu iki kategorinin farklı bağlayıcılık derecelerine sahip alt türlerini emr-i *azm* / emr-i *azîmet* ve emr-i *hatm* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/96; 3/81-82); emr-i *terğîb* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/336), emr-i *irşâd* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/108), emr-i *nedb* / emr-i *fazîlet* / emr-i *istihbâb* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/71-72, 91, 108; 2/161; 3/213, 278) ve emr-i *ihtiyâr* (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/91; 3/167) tabirleriyle ifade eder. Bir fiilin yapılmasını meneden yasaklayıcı ifadeler hakkında ise nehy-i *te'dîb* / *zerc-i te'dîb* ve nehy-i *tahrîm* / *zerc-i tahrîm* tabirlerini kullanır (İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/164; 4/136).

⁸⁸ "لا أعرف أنه روي عن النبي صلى الله عليه وسلم حديثان بإسنادين صحيحين متضادين فمن كان عنده فليأت به لأؤلف بينهما" Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdadî (Hatîb), *el-Kifâye fî ilmî'r-rivaye* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1938), 432-433.

⁸⁹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/250-251.

⁹⁰ İbn Huzeyme'nin farklı tarikleri ve ravileri hakkındaki bilgileri ile hadisleri değerlendirip telif ettiği bazı örnekler için bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/245, 246-247.

⁹¹ Kaç rekât kıldığında tereddütü olan kimsenin namazını nasıl tamamlayacağı meselesindeki iki rivayetin farklı hususları (*teharri* ve az rekâtı esas alma) düzenlemesi sebebiyle birinin diğeri geçersiz kılmadığına dikkat çekmekte, her bir haber ile ilgili olduğu hususta amel edilmesi gerektiğini (فيجب استعمال كلا الخبرين فيما روي فيه) belirtmektedir. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/114.

bir şeyin varlığını yahut vukûunu nefiy ve inkâr eden kimse değildir.⁹² Bir şeyi ispat eden delile karşı, onu inkâr edenle ihticac edilmez.⁹³

İbn Huzeyme, İbn Hanbel'in rivayet ve görüşlerini ilmî mesaisinin ana malzemesi ve mevzuu edinen Hallâl'den farklı olarak, bir fıkıh çevresinin veya bir müctehidin ictihad yöntemini ve fikhî mesaini esas almamış, ihtiva ettikleri fikhî hükümler itibariyle hadisleri konu edindiği müstakil bir ictihad faaliyeti yürütmüştür. O, hadisler vasıtasıyla fıkıh doktrinini ortaya koyarken ictihad metodolojisi hakkında da bilgi vermiş; delil anlayışı, hadislerden hüküm istinbatında benimsediği ilke, yöntem ve kurallar ile genelde nasların özeldi ise hadislerin cem' ve telifinde dikkate aldığı kıstaslar hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

3. İbnü'l-Münzir: İlmî Kişiliği ve *el-İknâ'* Çerçevesinde Fikhî Mesaisi

Seçkin bir müctehidin fıkıh düşüncesini ve ictihad yöntemini benimseyip onun görüş ve eserlerini de esas alarak fikhî mesaide bulunmanın hâkim tavır hale geldiği bir dönemde, müstakil ictihad faaliyeti ve fıkıh doktrinini açıkladığı eserleriyle öne çıkmış diğer bir müctehid Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir'dir. İbnü'l-Münzir, hadis ve fıkıh ağırlıklı bir ilmî kariyere sahiptir. Şâfiî'nin Mısır'daki öğrencilerinden onun eserlerini alması⁹⁴ sebebiyle, bilhassa Şâfiî tabakat müelliflerince Şâfiî olarak nitelenmiştir.⁹⁵ Ancak Nevevî, Şâfiîlerce mezhep fukahası arasında zikredilse de İbnü'l-Münzir'in bir müctehidi veya görüşü tercih etmede taassup göstermeyen, geniş hadis bilgisiyyle fikhî meselelerde delile / sahih hadise dayanarak görüş beyan edip tercihlerde bulunan bir âlim olduğunu belirtir.⁹⁶ Filhakika İbnü'l-Münzir, ehl-i hadîse mensup olup özgün bir fıkıh düşüncesi ve ictihad yöntemine sahip müstakil bir müctehiddir. Ehl-i hadîs çevrelerinin, kimi fikhî meselelerdeki karakteristik görüş ve tutumları, Ebû Hanîfe'ye ve Hanefîlere yönelttikleri sünnete muhalefet, hadisle amel etmemek, zayıf hadislerle istidlâl gibi eleştirileri, fıkıh doktrinini ortaya koyduğu *el-İknâ'* adlı eserinde İbnü'l-Münzir tarafından da dile getirilmiştir. O, içki ve haddi ile ilgili meselelerde tevil ve yoruma kapalı hadisler varken, zayıf ve birtakım kusurlarla malul / illetli rivayetlere dayanarak farklı bazı değerlendirmelerde bulunan *ehl-i Kûfe*'yi (Hanefîleri) tenkit etmiş⁹⁷, meclis muhayyerliğini Hanefîler'den farklı ve fukahanın ekseriyetine muvafık olarak fizikî ayrılma

⁹² "أن الحكم للمخير الذي يخبر بكون الشيء لا من ينفي الشيء" ve "أن المخبر والشاهد الذي يجب قبول خبره وشهادته من يخبر برؤية الشيء وسماعه وكونه لا من ينفي الشيء" prensibine yaptığı atıflar için bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/280-281; 2/231, 327; 4/283, 330.

⁹³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/248 (لا يجوز أن يحتج بالإنكار على الإنبات).

⁹⁴ İbnü'l-Münzir, Şâfiî'nin eserlerini, onun Mısır'da bulunan öğrencilerinden Rebî' b. Süleyman'dan almış, ayrıca Büveytî (ö. 231/846) ve Müzenî'nin muhtasarlarını da temin etmiştir. İbnü'l-Münzir'in Şâfiî'nin Mısır'daki öğrencileriyle münasebetleri hakkında bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 324-326.

⁹⁵ İbnü'l-Münzir'i Şâfiî fakihler arasında zikreden ilk isim Muhammed b. İshak en-Nedîm'dir (ö. 385/995). Nedîm, *el-Fihrist*, 269. Şâfiî müellifler Abbâdî ve Ebû İshak eş-Şîrâzî de (ö. 476/1083) (*Tabakâtü'l-fukahâ*, 108) onu Şâfiî kabul ederler. Müteahhir Şâfiî yazarlar, Şâfiî fukahasına dair eserlerinde İbnü'l-Münzir'in adını zikretmekle birlikte, Zehebî'nin İbnü'l-Münzir hakkındaki "Müctehiddir, hiç kimseyi taklid etmezdi." şeklindeki (*Zehebî, Târîhu'l-İslâm*, 23/568) değerlendirmesini, katıldıklarını ima eden ifadeler eşliğinde kaydederler. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, 1/60. Sübkî de mutlak ictihad derecesine ulaşmış ve Şâfiî'ye muhalif bazı görüşleri bulunmuş olsa da Şâfiî'nin usûlünü ve ictihad anlayışını benimsemesi ve pek çok fikhî meselede ona muvafık olması sebebiyle "Dört Muhammed"den biri olan İbnü'l-Münzir'in Şâfiî sayılması gerektiğini ileri sürmüştür. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3/102-103.

⁹⁶ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâi ve'l-lügât*, 2/197.

⁹⁷ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 2/666-667.

(*iftirâku'l-ebdân*) şeklinde yorumlamıştır.⁹⁸ Hanefîler'in sahih kabul etmekle birlikte amel etmediği *musarrât* hadisiyle amel etmesi de İbnü'l-Münzir'in fıkının diğer bir hususiyetidir.⁹⁹

Diğer taraftan İbnü'l-Münzir, Şâfiî müelliflerin değerlendirmelerinin aksine, mutlak / müstakil ictihad faaliyetinde bulunmuş bir müctehiddir. Zâhirî fıkıh düşüncesinin en önemli temsilcisi İbn Hazm (ö. 456/1064), İbnü'l-Münzir'i sünnete bağlı Horasan asıllı müctehidler silsilesinde, İbn Hanbel ve İbn Râhûye'nin de aralarında bulunduğu nesilden sonra gelen beş müctehid arasında zikreder.¹⁰⁰ İbnü'l-Münzir'in Şâfiî ve diğer müctehid fakihlerin görüşlerine ilişkin tutum ve değerlendirmeleri de bu hususu göstermektedir. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*da Şâfiî'nin görüşlerini diğer müctehidlerin görüşleriyle birlikte mesele hakkındaki görüşlerden biri olarak ve -birkaç mesele dışında- bu görüşü tercih yönünde herhangi bir beyanı veya zımnî meylî olmaksızın kaydeder. O, fikhî istidlâl sürecinde Şâfiî'ye özel bir konum vermez, zaman zaman tercih etse de¹⁰¹ onun görüşleri karşısında tarafsız ve müstakil bir tavır içerisinde. Delile muhalefet ettiğini düşündüğü meselelerde ise Şâfiî'yi açıkça tenkit ve onun görüşünü reddetmiştir.¹⁰² İbn Huzeyme'nin müstakil fikhî tavrına işaret eden bir husus da şudur: O, fikhî bir meseleyle ilgili görüşleri naklederken, kendisini her birinden ayrı veya dışarıda tutarak, görüş sahibi müctehidlerle beraber onların müntesiplerinden de (*men tebi'ahüm*) söz eder. Müntesiplerinden söz ettiği müctehidler arasında Şâfiî ile birlikte Ebû Hanîfe, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, Mâlik, İbn Râhûye ve İbn Hanbel bulunmaktadır.¹⁰³

Sahâbeden tebe-i tâbiîne ve müctehid imamlara dek, fikhî görüş ve ihtilaflar ile fukahannın fikhî meseleler hakkındaki görüşleri ve bunların delilleri hususundaki yetkinliğini¹⁰⁴ *el-Evsat*¹⁰⁵ ve *el-İsrâf*¹⁰⁶'ta gösteren İbnü'l-Münzir, fıkıh doktrinini *el-İknâ'*¹⁰⁷ adlı eserinde açıklamıştır. *el-İcmâ'* ise, onun fakihlerin hükmü üzerinde icmâ ettikleri meseleleri derlediği eseridir.¹⁰⁸

el-İknâ' incelendiğinde İbnü'l-Münzir'in fıkıh düşüncesi ve ictihad yöntemi hakkında şu hususlar tespit edilebilmektedir: İbnü'l-Münzir, fikhî görüşlerini naslar ile sahâbî ve tâbiî kavli başta olmak üzere selef âlimlerinin görüşlerine (*eser*) dayandırır. Fikhî ahkâmın kaynaklarını Kitâb, Sünnet

⁹⁸ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/262.

⁹⁹ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/248.

¹⁰⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980), 5/102-103.

¹⁰¹ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 2/596, 599, 600, 602, 607, 612, 622, 678, 703.

¹⁰² İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/18 (tahkik edenin mukaddimesi).

¹⁰³ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/283, 352-353, 357, 362, 368-369; 2/492, 518, 584.

¹⁰⁴ "[İbnü'l-Münzir] ulemanın [fikhî meselelerdeki] ihtilafları hakkında, daha önce hiçbir kimsenin bir benzerini yazmadığı kitaplar tasnif etti." Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 108.

¹⁰⁵ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir, *el-Evsat mine's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihlâf*, thk. Yâsir b. Kemâl vd. (Feyyûm: Daru'l-Felâh, 1431/2010).

¹⁰⁶ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir, *el-İsrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ*, Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf (Ra'sü'l-Hayme: Mektebetü Mekke, 1425-1426/2004-2005).

¹⁰⁷ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir, *el-İknâ'*, thk. Abdullah b. Abdülaziz el-Cibrîn (Riyad: Metâbi'u'l-Ferezdak, 1408/1988).

¹⁰⁸ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir, *el-İcmâ'*, thk. Fuad Abdülmün'im Ahmed (Riyad: Dâru'l-Müslim, 2004/1425). İbnü'l-Münzir'in günümüze ulaşmayan diğer eserleri için bk. Cengiz Kallek, "İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/159.

ve ehl-i ilmin icmâi olarak sıralayan¹⁰⁹, ictihadlarında maslahat düşüncesini¹¹⁰ ve aslî ibâha ilkesini¹¹¹ de dikkate almış olan İbnü'l-Münzir, hükmü hakkında herhangi bir nas veya eser bulunmayan meselelerde kıyas, tahrîc, tercih ve mefhûmü'l-muhalefeyi¹¹² fikhî hükümlerin istinbat ve tespitinde bir yöntem olarak kullanmış, nassın yorumunda *zâhir* manaya öncelik vermiş¹¹³ ve neshi¹¹⁴ kabul etmiştir. Fikhî meseleler hakkındaki değerlendirmelerinde nakli esas almakla birlikte aklî / mantıkî tutarlılığı, diğer bir ifadeyle aklın temel ilkelerine (*nazar*) uygunluğu da gözetmiştir.¹¹⁵

Ehl-i hadîs bir fakih olması itibariyle İbnü'l-Münzir'in kıyasa bakışı ve kıyas uygulamaları üzerinde ayrıca durulmalıdır. Bunlarla ilgili olarak şu tespitler kayda değerdir: İlim, kültür ve medeniyet tarihçisi Muhammed b. İshak en-Nedîm'in kaydettiğine göre, İbnü'l-Münzir muhtemelen ictihadın rükün ve şartları ile Hz. Peygamber'in kıyaslarını incelediği¹¹⁶ *İsbâtü'l-kıyâs* isimli bir eser kaleme almıştır.¹¹⁷ Diğer taraftan o *el-İknâ*'da, hakkında doğrudan bir nas, icmâ veya haber / eser bulunmayan meselenin hükmünü belirlerken kıyasa başvurmakta, nasla beyan edilmiş hükümlerin illetlerini tespit etmeye çalışmakta, aralarında müşterek bir gerekçeye binaen farklı meseleleri aynı hükümde birleştirmektedir. Söz gelimi, caiz görmediği bazı bey' türlerini saydıktan sonra “وما في معنى ذلك” diyerek bu *mana* (illet) kendisinde bulunan sair işlemlerin de aynı hükmü alacağını ifade etmektedir.¹¹⁸ Yine, caiz olmayan bey' işlemlerini sayarken bilinmezlik (*cehâlet*) ve belirsizlik (*garar*) durumlarını adem-i cevazın gerekçesi olarak değerlendirmekte¹¹⁹, bir başka meselede ise harcamaları konusunda dikkatsiz ve savurgan kimsenin (*sefih*) hacredilmesi hükmünün *illetini fesâd* olarak tespit etmektedir.¹²⁰

Kıyasın meşrûiyeti hususunda müspet bir kanaate sahip olan İbnü'l-Münzir'in tahrîc hakkındaki kanaati de müspettir. O, *el-İknâ*'da temsil kabiliyeti olan örnek meseleler vaz etmekte, ilgili konuda karşılaşılabilecek, vukûu muhtemel fikhî mesailin, eserine kaydettiği bu meselelere kıyas edilerek çözümlenmesi tavsiyesinde bulunmaktadır.¹²¹ İctihad ilkeleri ve yöntemlerine vakıf olduğu

¹⁰⁹ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/247 (sünnet yerine “haber”); 2/619, 706 (icmâ yerine “ittifak”), 632.

¹¹⁰ Müslümanların faydası (إلا على النظر للمسلمين) ile gerekçelendirdiği bir görüşü için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/491.

¹¹¹ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/668.

¹¹² İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/253-254.

¹¹³ İbnü'l-Münzir'in *zâhir* manayı vurguladığı bir değerlendirmesi şöyledir: “Kur’ân ve sünnetin açık / sarîh beyanı (*zâhir*) varken, eşitlik (*adl*) düşüncesiyle bundan farklı bir düzenlemeye gidilemez (لا سبيل إلى العدل عن ظاهر الكتاب والسنة).” İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/482.

¹¹⁴ Bazı haberlerin neshedilmesinden söz ettiği bir mesele için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/659.

¹¹⁵ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/600 (الخير والنظر يدلان على صحة هذا القول).

¹¹⁶ İbnü'l-Münzir, *el-İcmâ*, 12-13 (tahkik edenin mukaddimesi).

¹¹⁷ Nedîm, *el-Fihrist*, 269.

¹¹⁸ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/243-246.

¹¹⁹ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/252.

¹²⁰ İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/273-274. Ribânın illeti hakkındaki değerlendirmeleri (İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/256) ve kıyasa müracaat ettiği diğer bazı meseleler için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 2/531, 603, 606, 617, 659.

¹²¹ Bazı örnekler için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ*, 1/98-99, 286, 364 ([Karşılaşacağın diğer meseleleri] bunun üzerine bina et [إبن على هذا]).

Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî gibi müctehidlerin ilgili bir meselede hangi görüşte olabileceklerine dair değerlendirmeleri ise bizzat tahrîce başvurduğu örnekler olarak dikkat çeker.¹²²

el-İknâ', İbnü'l-Münzir'in fıkıh doktrinini açıkladığı eseri olması itibariyle önem taşımakta ve diğer eserlerinden ayrılmaktadır. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*da herhangi bir fıkıh otoritesi veya çevresinin birikim ve görüşlerini esas almamakta, naslar ile selef âlimlerinin görüşleri çerçevesinde, mesailini bizzat belirlediği bir içerik ve kompozisyonla fikhî görüşlerini açıklamaktadır. O, *el-İknâ'*ın bölümlerini oluşturan kitap ve bab girişlerinde, incelediği meselenin meşrûiyet veya hükmüne dayanak teşkil eden -çoğunlukla- bir hadis veya -hadis rivayetlerine nispetle daha seyrek olarak- bir âyet kaydetmekte, ardından bu nasta doğrudan veya dolaylı bir şekilde değinilen ya da hiç değinilmemekle birlikte ilgili fikhî meselenin kapsamına dâhil gördüğü hükümlere yer vermektedir. Diğer bir ifadeyle, İbnü'l-Münzir önce bir nas, ardından gerek bu nassın tefsir ve şerhi kabilinden¹²³, gerekse kitap ve bab başlığı olarak belirlediği konunun kapsamına girebilecek türden açıklamaları, hüküm lafızlarıyla (farz / vacip, haram / mekruh, caiz, müstehap, mendup vs.) kaydetmektedir. Görüş beyan etmeksizin yalnızca ilgili bir rivayeti kaydettiği veya rivayet kaydetmeksizin yalnızca görüşlerini açıkladığı bablar da vardır.

el-İknâ', ehl-i hadîsin ilim ve fıkıh anlayışının hâkim olduğu, fikhî ahkâmın delillerle bir arada ve onlarla irtibatlı bir şekilde incelendiği bir fıkıh metnidir. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*da fikhî görüşlerini, öncelikle açtığı konu veya babın girişinde kaydettiği âyet veya hadis mihverinde dile getirmekte, metin içerisinde fikhî meselelere ilişkin görüşlerini açıklarken de yine âyet, hadis veya eser türünden delillerini kaydetmektedir. Özellikle sünnet / hadis ile istidlâlde bulunurken sıklıkla "...hadisi sebebiyle", "Hz. Peygamber'in emretmesi (veya nehyetmesi) sebebiyle", "... hadisin zâhirine göre", "sünnete binaen (*istidlâlen bi's-sünne*)", "Nitekim sünnet (ilgili hadisin getirdiği hüküm / düzenleme) de böyledir", "Hz. Peygamber'den nakledilen haber ... delâlet etmektedir" gibi ifadelerle dayandığı delilleri açıklamaktadır. İstidlâl ettiği rivayetlerin nakline ilişkin olarak dikkati çeken bir husus ise, İbnü'l-Münzir'in konu veya bab girişlerindeki hadis ve eser rivayetlerini senedleriyle birlikte kaydetmesi, buna mukabil metin içerisinde isnadı çoğunlukla hafzetmesidir.

İbnü'l-Münzir'in *el-İknâ'*daki amacı, herhangi bir müctehid veya fıkıh çevresinden bağımsız olarak, nas ve esere dayalı bir şekilde fıkıh doktrinini vaz etmektir. Bununla birlikte o, kendisine kadar ulaşmış bulunan fıkıh birikimini, *el-Evsat* ve *el-İsrâf*'ta olduğu gibi, *el-İknâ'*a da yansıtmış; sahâbeden müctehid imamlara uzanan bir çizgide selevî olan fakihlerin görüşlerini -görüş sahiplerini de zikrederek- kaydedip değerlendirmiş, bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuş, tercihlerine muhalif görüşleri ve bunların delillerini tenkit etmiş, üzerinde ittifak edilmiş hükümleri ise hususen belirtmiştir.

¹²² İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 2/601 (وذلك لازم للمدني والكوفي على أصولهم). Şâfiî'nin görüş beyan etmediği bir meseledeki görüşünü benzer meselelerdeki görüşüne kıyasla, yani tahrîcle tespit ettiği bir mesele için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 2/593 (وهذا قياس قول الشافعي).

¹²³ Kitap ve bab girişlerinde kaydettiği hadislerdeki *garîb* kelimeleri izah eden açıklamaları için bk. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/258-259; 2/411, 478. Hadislerde geçen bey' çeşitleri hakkındaki izahatı da bu kabilden sayılabilir. İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, 1/243-245, 258-261.

İbnü'l-Münzir ile aynı tarih aralığında yaşamış olan Hanbelî fakih Hallâl'in amacı ise İbn Hanbel'in görüşlerini derlemek, bunların delillerini tespit etmek ve aralarındaki farklılık veya tearuzları telif ederek ona ait tutarlı bir fikhî görüşler külliyatı ve fikhî doktrini ortaya koymaktır. Hallâl, münhasıran İbn Hanbel'in fikhî birikimi (rivayet ve görüşleri) üzerinde bir fikhî mesai yürütürken, İbnü'l-Münzir herhangi bir müctehidin görüşleriyle kayıtlı olmaksızın nasları ve geçmiş fikhî birikimini esas alıp kıyas, tahrîc, tercih mefhûmü'l-muhalefe gibi istinbat yöntemlerini kullanarak fikhî konu ve meseleler hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. O, kendisinden önceki herhangi bir fikhî otoritesine müntesip olmadığı gibi bir fikhî çevresinin ictihad usûlünü ve fikhî görüşlerini esas alan bir fikhî faaliyet içerisinde de olmamıştır. Farklı meselelerde zaman zaman görüşlerini tercih etmiş olsa da Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî, İbn Hanbel ve başkaca müctehidlerin fikhî otoritelerini kendisi için bağlayıcı görmemiş, onların ictihadlarını taraf tutmaksızın objektif bir şekilde kaydederken onları teyid etme yahut delillerini tespit etme gibi bir çaba içerisine girmemiştir. Fikhî görüşlerini ortaya koyarken açık bir şekilde naslara dayanan, diğer taraftan sahâbî ve tâbiî kavlini de dikkate alan müstakil bir ictihad faaliyeti yürütmüştür. Bu bakımdan *el-İknâ'*, dört Sünnî fikhî çevresinin mevcudiyetini hissettirdiği, fikhî mesainin bu fikhî çevrelerinde üretilmiş görüş ve eserler üzerinde yoğunlaştığı, dolayısıyla müntesip bir ictihad faaliyetinin ağırlık kazandığı bir dönemde, mezkûr fikhî anlayışları ve çevrelerinin dışında telif edilmiş, müstakil ictihad tavrının semeresi bir eser¹²⁴ olarak temayüz etmekte ve önem taşımaktadır.

İbnü'l-Münzir ile Hallâl'in eserleri, telif amaçlarının farklı olması yanında metinsel özellikler bakımından da farklılık göstermektedir. İbnü'l-Münzir'in *el-İknâ'*ı, muhtemelen Şâfiî'nin fikhî, eserleri ve öğrencileri ile irtibat ve ünsiyetinin de etkisiyle, fikhî mesailin tasnif, tertip ve ifadelendirilmesi, bu mesaili inceleyen fukaha ile bunlara ilişkin görüşlerin gruplandırılması, metin içi ve metinler arası atıf ve irtibatlar vs. yönünden Hallâl'in metinlerine nazaran daha gelişmiş bir metin yapısı ve örgüsüne sahiptir. Hadis ve eser türü rivayetlerin senedli bir şekilde kaydedilmesi ise, iki ismin eserlerinin benzeşen bir özelliğidir. Ortak konu başlıkları ve meselelerin mevcudiyetine rağmen, Hallâl'in eserinin eksiksiz olarak günümüze ulaşmaması sebebiyle, İbnü'l-Münzir'in *el-İknâ'*ı ile Hallâl'in *el-Câmi'*i arasında fûrû fikhî sistematiği / konu tasnifi bakımından genel ve kapsamlı bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamaktadır.

Sonuç

İbn Hanbel, Mihne sürecinde halku'l-Kur'ân meselesini tartıştığı muhatapları karşısında, ısrarla dinî bir bilgi veya hükmün Kur'ân ve Sünnet'ten bir dayanağının bulunması gerektiğini savunmuş ve onlardan halku'l-Kur'ân görüşünü ispat eden böylesi bir delil talep etmiştir. Ona göre, Kur'ân ve Sünnet'e dayanmayan, selef-i sâlihîn olarak isimlendirilen ilk Müslüman nesillerin dine ilişkin kavrayış ve değerlendirmeleri doğrultusunda teşekkül etmiş düşünce ve ilim geleneğinden mesnedi olmayan bir mesele veya görüş, dinî meşrûiyet ve geçerliliğe sahip değildir. İbn Hanbel'in Mihne döneminde ve sonrasında kararlı bir şekilde vurguladığı sünnete / hadis ve esere dayalı ilim

¹²⁴ Scott C. Lucas, "Abu Bakr ibn al-Mundhir, Amputation, and the Art of *Ijtihād*", *International Journal of Middle East Studies* 39/3 (2007), 352.

anlayışı, hadis ve eseri esas alan bir fıkıh düşüncesine de güç vermiştir. Onun hadis ve eser temelli fikhî görüş ve değerlendirmeleri, bunları -nass ve eserle birlikte- fıkıh çalışmalarında kaynak edinen fakihlerin mesai ve neticesinde, ona nispet edilen bir fıkıh mezhebinin temelini teşkil etmiştir. İbn Hanbel'in fikhî mesaisi, döneminde hâkim fikhî faaliyetin temel karakteristiğiyle uyumlu bir şekilde, onu esas alarak fıkıh çalışmalarını yürüten fakihlerce bir intisaba konu edilirken, yine ehl-i hadîs cenahında bir müctehidin veya fıkıh çevresinin mesai ve birikimini esas almaksızın, müstakil / mutlak bir ictihad tavrıyla, hadislere dayalı bir fıkıh doktrini ortaya koyan İbn Huzeyme ve İbnü'l-Münzir gibi fakih-muhaddisler de bulunmuştur. Diğer taraftan baskın bir şekilde Hanefilerce temsil edilen re'ye dayalı fıkıh düşüncesi de fikhî görüş ve değerlendirmelerinin hadis kabilinden delillerini vurgulayan ve bu delillerin sıhhat ve geçerliliğini ispat eden bir mesai içerisinde olmuştur.

Kaynakça

- Bekir Ebû Zeyd, Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. *el-Medhalü'l-mufassal ilâ fikhî'l-İmâm Ahmed ve tahrîcâtî'l-ashâb*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1417/1997.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Muhtasarü İhtilâfî'l-ulemâ*. 5 Cilt. thk. Abdullah Nezâr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Efe, Halil. *Hanbelî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. nşr. Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1400/1980.
- Halîfe en-Nisâbûrî, Ahmed b. Muhammed b. Hasan. *Telhîsu Târîhi Nisâbûr*. thk. Behman Kerîmî. Tahran: Kütübhâne-i İbn Sînâ, 1339.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Ehlü'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve târikü's-salâti ve'l-ferâiz*. 2 Cilt. thk. İbrahim b. Hamed b. Sultân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1416/1996.
- Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ: İrsâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. 7 Cilt. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdadî. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivaye*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1938.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdadî. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Işık, Mustafa. "İbn Huzeyme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Işık, Mustafa. *İbn Huzeyme, Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 80 Cilt. thk. Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327.
- İbn Hâmid, Ebû Abdullah Hasan. *Tehzîbü'l-ecvibe*. 2 Cilt. thk. Abdülaziz b. Muhammed el-Kâyidî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikme, 1425/2004.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 2 Cilt (8 Cüz). nşr. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed. *es-Sikât*. 9 Cilt. nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kadî Şühbe, Ebû's-Sıdk Ebû Bekir b. Ahmed. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. 4 Cilt. tsh. Hafız Abdülalîm Hân. Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1398-1400/1978-1980.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hecer, 1417-1419/1997-1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*. 3 Cilt. thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynühum Muhammed Azb. Zâhir: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1413/1993.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğanî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmûu Fetâvâ Şeyhilislâm Ahmed b. Teymiyye*. 37 Cilt. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Vezâratü's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. 19 Cilt. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 10 Cilt. thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*. 2 Cilt. thk. Muhyiddîn Ali Necîb. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Kallek, Cengiz. "İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Lucas, Scott C.. "Abu Bakr ibn al-Mundhir, Amputation, and the Art of *Ijtihād*". *International Journal of Middle East Studies* 39/3 (2007), 351-368.
- Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr. *İhtilâfü'l-ulemâ*. thk. Subhî Sâmerriâi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist fî ahbâri ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudemâi ve'l-muhdesîn ve esmâi kütübihim*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: yay.y., 1971.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' şerhü'l-Mühezzeb*. 9 Cilt. tsh. Heyet. Kahire: İdâratü't-Tibâati'l-Münîriyye, 1344-1347.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâi ve'l-lügât*. 4 Cilt. tsh. Heyet. Kahire: İdâratü't-Tibâati'l-Münîriyye, ts..
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. 5 Cilt. nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü'l-cenân, 1408/1988.
- Söylemez, M. Mahfuz (ed.). *İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hülv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1964.

- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *İhtilâfü'l-fukahâ*. nşr. Friedrich Kern, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *el-Muhtasar*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Kahire: yay.y., 1970.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. 4 Cilt. thk. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdülhak. Kahire: Matbaatü'l-Envâri'l-Muhammediyye, 1386-1388/1966-1968.
- Tekineş, Ayhan. "Tahâvî'nin *Şerhu Me'âni'l-âsâr*'da hadisleri anlamada takip ettiği yöntemler". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 7/12 (2002/1), 161-184.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed. *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*. 5 Cilt. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd.. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men ğaber*. 4 Cilt. thk. Muhammed Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 23 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. tsh. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1375-1377/1955-1958.